

З.-Г. Бисенғали*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

*e-mail: zinolgabden@hotmail.com

ҰЛЫ ҰСТАЗДЫҢ ҚАСИРЕТІ

Мақала филология ғылымдарының докторы, ҰҒА академигі Қ. Жұмалиевтің қазақ әдебиеттануына қосқан еңбектеріне арналады. 1932 жылы КазПИ-ді бітірген Қ. Жұмалиевті Қазақстан Халық ағарту комиссариаты Орал қаласында жаңадан ашылған педагогикалық институтқа оқытушылық қызметке жібереді. Оқулықтар мен оқу құралдарының жоқ кезі. Жас маман әдебиет тарихы мен теориясы туралы оқулықтар жазуды ойластырады. Сауатты оқулық жазу үшін поэтика мәселелеріне көңіл бөледі. Тақырыпты қаза зерттеу жолында әдебиеттегі «ұлттық рух», «характер» туралы ұғымдарға көңіл аударады. Оқу құралдарының алғашқы үлгілерін жазу барысында әдебиет теориясының қадау-қадау қағидаларын қайта қарау қажет болды. Бұлардың арасында қазақ әдебиеті мәселелерімен үйлеспейтін орыс оқулықтарының күмәнді жерлері жеткілікті еді. 1941 жылы «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» деген тақырыпта кандидаттық, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбындағы докторлық диссертация қорғайды. Бірақ, академик-ұстаз, ғалымның Кеңес одағы идеологиясының ұлттық рух пен ұлтшыл әдебиетке жапқан сорақы жалалары бағытында қудалауға ұшырап түрмеге қамалады. Бұл зерттеулер тоқталады. Кейін ақталып шыққан соң да оған арнайы орала алмайды. Қазақ әдебиеті тарихында дара орны бар ірі ғалымның қиындыққа толы ғылыми жолы мына мақалада жан-жақты деректі талдаулар негізінде қозғалады.

Түйін сөздер: әдебиет тарихы, теориясы, оқулықтар, оқу құралдары, ұлттық рух, ұлтшыл әдебиет, кеңес үкіметі идеологиясы.

Z.-G. Bisengali*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: zinolgabden@hotmail.com

The tragedy of the great teacher

The article is devoted to the contribution of the doctor of philological sciences, academician of the National Academy of Sciences K. Jumaliyev in the study of Kazakh literature. K. Jumaliyev, who graduated from KazPI in 1932, was sent by the People's Commissariat of Education of Kazakhstan to teach at the newly opened Pedagogical Institute in Uralsk. At that time there were no textbooks and teaching aids. The young specialist plans to write textbooks on the history and theory of literature. In order to write a competent textbook, he began to pay attention to the issues of poetics. In the process of studying the topic, he draws attention to the concepts of "national spirit" and "character" in the literature. In 1941, he defended his thesis on "Kazakh literature of the 18th-19th centuries", and in 1946, his doctoral dissertation on the theme "Kazakh poetry before Abai and the language of Abai's poetry." However, the academic teacher, scientist was persecuted and imprisoned as a result of the malicious slander of Soviet ideology on the national spirit and nationalist literature. These studies have been discontinued. Even after being acquitted later, he could not return to them. This article is based on a comprehensive documentary analysis of the difficult scientific path of the great scientist, who played an important role in the history of Kazakh literature.

Key words: history of literature, theory, textbooks, teaching aids, national spirit, nationalist literature, ideology of the Soviet government.

З.-Г. Бисенғали*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Трагедия великого учителя

Статья посвящена доктору филологических наук, академику Национальной Академии наук К. Жумалиеву, внесшему бесценный вклад в изучение казахской литературы. Окончив Казахский педагогический институт им. Абая в 1932 году, К. Жумалиев был направлен

Наркоматом просвещения Казахстана преподавателем в только что открывшийся в Уральске педагогический институт. В то время не было учебников и учебных пособий. Поэтому молодой специалист решает самостоятельно написать учебники по истории и теории литературы. Причем большое внимание было отведено вопросам поэтики. В процессе изучения истории он обращает внимание на такие понятия, как «национальный дух и характер» в литературе. В 1941 году К. Жұмалиев защищает кандидатскую диссертацию на тему «Казахская литература XVIII-XIX веков», а в 1946 году докторскую на тему «Казахская поэзия до Абая и язык поэзии Абая». К сожалению, за освещение вопросов «о национальном духе в национальной литературе» молодой академик подвергся жестким репрессиям со стороны блюстителей советской идеологии, в результате которых известный ученый подвергся преследованиям, и даже тюремному заключению в результате злобной клеветы. Естественно, задуманные и запланированные ученым работы и исследования по поэтике были прекращены, а учебники и учебные пособия запрещены. Даже будучи оправданным позже, он не смог вернуться к ним. Данная статья написана на основании всестороннего изучения материалов о жизни и научно-педагогической деятельности великого ученого, сыгравшего важную роль в истории казахской литературы.

Ключевые слова: история литературы, теория, учебники, учебные пособия, национальный дух, национальная литература, идеология советского правительства.

Кіріспе

1967 жылдың соңғы күндері. Студенттер арасындағы көп кездесулердің бірінде Абай атындағы педагогикалық институт студенттері мен біз, ҚазМУ студенттері, кезекті бір жиындарда бас қостық. Жәй әңгімеден басталған сырласу күтпеген жерден салмақты пікірталасына, одан дауға, бірте-бірте қызыл кеңірдек айтысқа ұласты.

Мұны бастаған – біз, ҚазМУ студенттері. Бас қосуға үлкен бір әсер үстінде келгенбіз. Әдебиеттануға кіріспеден З. Қабдоловтың таяуда оқыған дәрісінің ғажаптығын, ұстаздың шеберлігін, күрделі ойларды дәл бейнелеген көркем тілін айтып, таласа сөйлейміз, әсер үстіндеміз. Соны ретін тауып мына бас қосудағы әңгімеге де қыстыра бастағанбыз ғой, сірә..

Мұны жаратпаған көршілеріміздің бірі бұл әңгімемізді аяқ астынан бұзды:

– Менің білуімше, З. Қабдолов дәрісті бәрібір Қ. Жұмалиевтей оқи алмайды, – демесі бар ма. Дауысын асыра, батыл сөйлегеніне қарағанда жоғары курста оқитын болуы керек. Сендер, қала зиялыларының қазан мәжілісіндегі ұстаздың сөзін естідіңдер ме?

– Естідік, – деді қызына бастаған біреуміз ежірейе. Сен, Қабдоловтың дәрісінде болған жоқсың ғой, неге олай дейсің?

Қарсыластарымыз бұған шамданып қалды...

– Біздің Қажекең барлық эпостарды жатқа біледі, классиканы да, әсіресе, Белинскийді, оны кез келген адам қайталай алмайды. Қажекеңнің Ұлттық ғылым академиясының академигі екенін білесіздер ме? Басқасын былай қойғанда «Эпостар және әдебиет тарихы» мен «Абайтану поэти-

касы» туралы еңбегін оқыдыңдар ма, өзі? – деді, үшінші біреуі кекеткендей.

Әңгіме осы бағытта көтеріліп барып, әрең басылды.

Ертеңіне кітапханаға барып Қ. Жұмалиев еңбектерін, өмірбаянын қолға алдық. Ұстаз қазақ әдебиеттануында бірінші болып, 1941 жылы кандидаттық, 1946 жылы докторлық диссертация қорғапты. Әрі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың отаны атанған Ленинград қаласында мүйізі қарағайдай атақты орыс ғалымдарының алдында қорғаған екен, ойлана бастадық.

«Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбындағы осы іргелі зерттеуі үшін сол жылы Қазақ ССР ҒА мүше-корреспондент сайлаған.

1967 жылы Ғылым академиясының толық мүшесі, академик. Қазақ әдебиеттанушылары арасында құрметті бұл атақты ғылыми еңбек қорғап, ғылым докторы дәрежесі бойынша алғашқы алғандардың – бірі.

Осы дауласу үстінде Қажым Жұмалиевтің дәрістерін тыңдаған шәкірттері аңызға бергісіз біз білмейтін де біраз әңгімелер айтты. Қазақ әдебиеттануының қалыптасуы мен дамуы үшін өмірі мен білімін аямай-ақ жұмсаған бір адам болса сол – Қажекең, – дейді. Өзінің көрмегені жоқ, әдебиеттегі ұлттық рух туралы пікірлері үшін жер аударылды, түрмеге қамалды, бірақ әділдік үшін айтысып, соттасып жүріп, бәрін жеңіп ақталады.

Шындық жеңіп шықты, – дейді. Бұл тарихтың шет жағасын, ҚазМУ де оқи бастағанда-ақ естігенбіз. Ұлтшыл ойлары үшін ұсталды, қамалды, кейін ақталды дегендерді.. Әсіресе, дәрістері ғажап дегенді көп айтатын.

Енді ұстаздың дәрістерін тыңдап көру керек екен, – деген ойда қалдық..

Алайда академиктің дәрістерін тыңдау бізге бұйырмаған екен. 1968 жылы академик-ұстаз дүние салды. Енді академик-ұстаздың өмірі мен мінез құлқы туралы ерекше сезіммен жазылған естелік, мақалаларды көңіл қойып оқи бастадық. Аңызға ұласқан тарихтың шындығын білу үшін, бірде ұстазымыз З. Қабдоловтан осы «аңыздың шындығын» сұрадық.

Зейнағаң асықпады. Сәл ойланып барып үлкен әңгімеге көшті. Сол сөздерінің кейбір үзінділері кейінгі кітаптарына енді: «Әрине, Қ.Жұмалиев кітабының («Әдебиет теориясы». – З.Б.) қазақ әдебиеттану ғылымындағы орнын да, тек мектеп оқушылары ғана емес, қалың көпшіліктің эстетикалық талғамын қалыптастыруда ондаған жылдар бойы атқарған ролін де ешкім жоққа шығара алмайды.

Алайда бұл әдебиет теориясының келелі мәселелерін кеңірек және тереңірек зерттеуді күн тәртібінен түсірген жоқ, қайта бізді сол әрекетке меңзей береді..» дей келе, бұл бағытта Қаз МУ-дің қазақ әдебиеті кафедрасы жоспарлап жатқан жаңа зерттеулерге көшті.., әдебиеттануда көріне бастаған жаңалықтарға орай жаңа бағдарлама жасадық.., сол бойынша дәрістер оқып келеміз. Енді соның негізінде арнайы еңбектер, оқулық жазу міндеті пайда болды...т.с.с....Ал Қажекеннің қазақ эпосы мен әдебиет классиктерінің көптеген шығармаларын жатқа білетіні, әсіресе, В.Белинскийді – шындық» деген. (Кабdulov, 1976:4)

Қ.Жұмалиевтің ғылыми еңбек, мақалаларымен жете танысуда ғалымның ұлы сыншының еңбектерін жете білетініне көз жеткіздік. Әрі қайран да қалдық. Көркем әдебиеттің жаны, күре тамыры шындық пен көркемдік ізденістің бәрі содан басталады, соған оралады деген пікірлері үшін талай дауласқанбыз (Belinskiy, 1976: 128). Оның арты Н.Чернышевскийдің «Өнер мен өмірдің эстетикалық қатынасы» туралы еңбектері жайлы таластарға ұласты (Chernyshevskiy, 1939: 686), Мұнда да бір шешімге келе алмай, жоғары курс студенттерінің ақылы бойынша Н.Доболубовтың әдеби сын мақалаларына кірісіп «Қапас патшалықтағы күн нұры» т.б. оқып жүргенде студенттік емтихандар келіп, амалсыз тыныштық таппағанда біраз жерлерге баратын едік. Алайда сондағы іздегеніміз В. Белинскийден басталған дауларға жауап болтын,шынын айтқанда, тұшымды жауаптарды әлі іздеп келеміз деуге болады.

Ұстаздармыз, Зейнолла Қабдолов академик М.Әуезовті көп аңыздайтын. Оның аңыз тәрізді

дәрістерін тыңдап отырып қайран қалушы едік. Осының бәрі шын ба екен? – деп, есейе келе бұған көзіміз жетті.

Қ.Жұмалиев қазақ қоғамдық санасының ірілігін тарата жазам деп елуінші жылдардың орта тұсында көп еңбектенген, кейбір әріптеслері тарапынан қаншама күстаналау көрген. Бірақ, бүгінгі әңгіме бұл туралы емес.

Ұлы ғалым туралы негізгі ойлар мен талдаулар

Академик З.Қабдолов дәрістері кезінде біз жас едік. Бірақ мамандық туралы армандарымыз өте көп, ойларымыз тым ірі еді. Ал студенттік қызықтарымыз.....қайсы бірін айтайын, «махаббат, қызық мол жылдар..» дегендей арман мен үміті жетегінде жүздік емес пе? Болашаққа ұмтылған сол күндер-ай десеңші... Әсіресе, мақтануға болатын бәрімізге ортақ бір ерекшелігіміз болды. Баспадан шыққан жаңа кітап, көркем шығарма мен әдеби сындағы маңызды мақалаларды іздеп оқушы едік. Алматыдағы өнер мен әдебиетке тарихқа қатысты ірі оқиғаларды жібермеуші едік.

Соның бірі 1967 жылы 25 қазан күнгі М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми сесиясында Қажым Жұмалиев «Қазақ совет поэзиясының қазіргі жайы туралы» баяндамасы болды. Оның әсерін біздің ұстаздармыз әр сабақтарында айтып отыратын.

Естеліктерге де жазды: «Қолда түк қағаз жоқ, кафедраға шығып алды да баяғының шешендері сияқты суырыла сөйлеп кетті. «Қазақ совет поэзиясының қазіргі жайы» туралы тым әріден бастады. В.Белинскийдің «Поэзияны жігіне және түріне қарай бөлу» деген мақаласынан екі беттей цитатаны жатқа айтып шықты да, міне біз соның бір түріне тоқталамыз деп әдебиеттің басқа жанрларынан таза поэзияны бөліп алды. Қазіргі поэзиямыздың тақыр жерде тұмаған дүние екенін дәлелдеу үшін эпикалық әдебиеттің басқа жанрларынан таза поэзияны бөліп алды. Қазіргі поэзиямыздың тақыр жерде тұмаған дүние екенін дәлелдеу үшін эпикалық шығармалардан: «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қамбар батыр», жырларынан, лиро-эпикадан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман Шолпан», поэзияның қысқа көлемді түрінен: «Жар-жар», «Сыңсу», «Беташар», айтыстың түрлерінен мысалдар келтіре отырып, Бұқар жырау шығармаларына келіп бір-ақ тоқтады.

Бұқарға келгесін-ақ шын жүйріктің көмейі ашылып, көсіле түсті. Оған жалғас Махамбет пен

Шернияз, Азаматқызы мен ХІХ ғасырдығы қазақ поэзиясының мұнаралы биігі Абайға келгенде қазіргі дәуір поэзиясының аулы Қажекеңнің аяқ астында тұрды».

Бұл баяндама қазақ қоғамдық санасында, әсіресе, ғылыми ортада біраз әңгіме болды. Қ. Жұмалиевтің қазасынан кейін мерзімді баспасөз беттерінде ғалымның баяндамаларын, лекцияларын тыңдаған ағалары мен замандас әріптестерінің ғылыми, деректі мақалалары қардай жауды. Талай шындақтар айтылды. М. Әуезов, Ә. Марғұлан, С. Мұқанов, Е. Исмаилов, З. Ахметов, С. Қирабаев, З. Қабдолов, Х. Әдібаев, М. Мырзахметов, Ә. Тәжібаев, М. Ғабдуллин, Х. Ерғалиев, Х. Есенжанов, Ә. Дербісәлин, М. Атымов, М. Хасенов, Ы. Дүйсенбаев, Б. Ысқақов, С. Сейітов, С. Талжанов, А. Нұрқатов, Т.Әбдірахманов т.б. еңбектерінде үлкен құрметпен ағайды. Іргелі зерттеулер мен байсалды әдеби-сын еңбектердегі ғылыми бағыттары туралы да біраз жазылды. Осы екпін 70-жылдардың ортасына дейін жалғасып келеді де біртіндеп азая бастайды.

Шын мәніндегі ұстаздар сирек, сирек емес-ау, өте аз, дегенді З.Қабдолов жиі айтатын.

Академиктің көңіл бөлген жұмыстарының басты арнасы – ұстаздық екенін көрдік, білдік. «Дүниедегі ең ардақты, қасиетті, киелі мамандық – ұстаздық. Бірақ бұл жол оңай жол емес. Ел білетін көрініп тұрған «ақты қара, қараны ақ» деп ұстаз ешқашан айта алмайды», – деген сөздерді айрықша мән бере айтатын ұстаздары Х. Досмұхамелұлы, С. Асфендияров, С. Сейфуллин т.б. мұраланған тәрізді. Бұл ұстанымды академиктің өзі жиі жиі айтқан, – деп атақты шәкірттері аз жазбаған. Сол естеліктерге жәй ғана көз жүгіртудің өзі талай ойларға қозғау салады:

Академик С.Қирабаев: «Қажым – педагог ұстаз еді. Өмірінің 35 жылын бала оқытушылық қызметпен өткізді. Қажым шәкірттерінің қатарына мен тек Орал пединституты ҚазПИ-де, ҚазМУ мен Қарағанды пединституттарында оның лекциясын тыңдаған жастарды ғана емес, осы 35 жыл ішінде қазақ мектептерінде оқып, қазақ әдебиетінен дәріс алған шәкірттердің бәрін де қосар едім. Олардың бәрі әдеби білімді алғаш Қажым оқулығы арқылы алды.<...> Оның оқулықтары негізінде орта мектепте қазақ әдебиетін пән ретінде жүргізу іс жолға қойылды» (Qirabayev, 2007: 315).

Қажым Жұмалиевтің жетекшілігімен 32 адам ғылым кандидаты, 8 адам ғылым докторы дәрежесін алыпты. Олардың ішінде филоло-

гия ғылымдарының докторлары, профессорлар Е.В. Лизунова (орыс), А.И. Харисов (башқұрт), К.Р.Рсалиев (қырғыз), Н.Т. Сағитов, Н.Ж. Жапақовтармен (қарақалпақ), қатар қазақтар С. Қирабаев, М. Мырзахметов, Ф. Оразаев, Б. Наурызбаев, және М.Атымовтар бар. Ал бұл тізімге филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алған З. Серікқалиев, З. Жұмағалиев, Ә. Тілегенова, С. Құспанов, С. Тойшыбаева, З. Серікқалиев, Ш. Әділбеков, Қ. Тоқтамысов, Қ. Мырзағалиев, Қ. Жүсіпов, Б. Асылбеков, А. Ламашев т.б. жолдастардың аттарын қоссақ мұның өзі ұстаз еңбегінің өресі биік, өрісі кең болғанын аңғартады» (Атұмов, 1987: 160).

Профессор М. Мырзахметов: «Қ. Жұмалиевтің саналы өмірі түгелдей ұстаздық жолға арналды. Ол дәріс оқу үстінде ешқандай конспект, қағазға қарамайтын. Әдеби шығармаларды талдау үстінде кез-келген ақын, жыраудың өлеңін жатқа соғып, сөз маржанын нөсерлеткенде тыңдаушысын сілтідей тындарып керемет әсерде қалдыратын.

Шәкірт атаулыға біліміне қарап бағасын, ынта-талабына қарай құрметін аямаса, ойында нәрі бар творчество адамына деген ықыласы да бөлекше болатын» (Muzzakhetov, 1977:3).

Академик Зейнолла Қабдолов: «...Қажым Жұмалиев – шын мәніндегі сирек кездесетін ұстаздың бірі: ол – буын-буын жас ұрпаққа үлгі беруден, өнеге дарытудан, ғұмыр бойы «үйретуден жалықпаған» нағыз педагог.<...>

Қ. Жұмалиев – көп қырлы кісі: ғалым, жазушы, ұстаз.

Ол өзінің өзге қырларымен қатар, ұстаздық қызметке 40 жылға жуық ғұмырын жұмсаған екен.

Бұл, мүмкін, оның өзге қызметіне (мәселен, жазушылығына қажет уақытқа біраз қиянат жасаған-ды. Асылы Жан-Жак Руссо-ның байлауы дұрыс:

Ұстаздық ету – уақыт ұту емес, өзгенің бақытын аялау, өзіңнің уақытыңды аямау.

Бірақ бұған өкінбеу керек. Жер үстінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ.

Ұстаздық – ұлы нәрсе!» (Kabdulov, 1983: 414).

Мұндай пікірлерді жалғастыра беруге болады. Олардан Қ.Жұмалиевтің ұстаздық қызметі мен дәріс оқудағы шеберлігі мен шешендігіне, әмбебап білімділігіне айрықша тоқталғандарды ғана алдық.

Қ. Жұмалиевтің ғалымдағы және қазақ әдебиеті тарихын жасаудағы ғылыми-теориялық

еңбектері, оқулықтары мен оқу құралдары туралы жазылған материалдар қаншама! Сан алуан мәжіліс пен жиналыстардағы шешендікке ұласып жатқан сөздері мен баяндамалары жарық көрген емес. Ұстаздық шеберлік туралы жарық көрген аз-кем толғамдары мен естеліктері өз алдына. Мұндағы ойлар ешқашан күмән-күдіктерге айналған емес.

Қорғамдық-гуманитарлық білім саласының қызметкерлері, әсіресе, қазақ әдебиеті тарихы мен теориясының мамандары өздеріне дәріс оқымасда ұстаз санаған академик-ғалымға тиісті құрмет көрсете алдық па, өзіне лайық. Мәселе – осында.

Қажым Жұмалиевті егемендік алған жылдан бері оқытып келеміз – деп айтқымыз келеді. Бірақ осында бір түсініксіз самарқаулық бар, ықылассыздық байқалады. Осы бір түсініксіз жайдың қазірге жастарға әсері бардай. Қажым Жұмалиевтің кім екенін интернет пен алуан түрлі қызықтарға алаң бүгінгі ұрпақ біле ме, ойланып көргендері бар ма екен? – деп ойлайсың осындайда. Оқырмандар арасында аты-жөнін білетін біреулер кездесер. Бірақ қазақ қоғамдық санасы мен мәдениетіне сіңірген еңбегі туралы жақсы білетіндер көп болмас.

Біздің ойымызша, Егемен Қазақстанның болашағы туралы ойланушылар, әсіресе, оқу-тәрбие ісінің типтік оқу бағдарламасын жасаушылар, еліне сіңген ерен еңбегі бар, бүгінде аразмызда жоқ азаматтарды қуғын көрген, түрмеден шыққан «бейшаралардың» бірі демесе екен.

Алдымен мына тарихи деректерді еске түсірейік. Қажым Жұмалиев – М. Әуезовтің қанаттас әріптесі, қазақ фольклоры мен ауыз әдебиетінің аса ірі маманы. Қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясы туралы алғашқы жүйелі зерттеулер мен еңбектер, оқулықтар мен монографиялар жариялаған, жоғары мектептерде дәріс оқыған ұстаз. 1941 жылы «XVIII-ф-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» деген тақырыпта кандидаттық, 1946 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында докторлық диссертация қорғаған.

Көркем шығарма поэтикасы тәрізді екінші бірі ұға бермейтін аса қиын тақырыпқа, қазақ әдебиетінде бірінші болып кірісіп, докторлық жұмысты тез жазып қорғауына ықпал еткен жоғары мектепте әдебиет теориясы мен тарихынан дәрістер оқып тәжірибе сабақтар жүгізуі және теориялық, практикалық, дайындығының мықтылығы еді. Жұмыста орыс ғалымдарының еңбектерін мейлінше мол қарастырады: В. Виноградов, Ротенбуа, (1922), Veselovskiy, (1940),

(Zhirmynskiy, 1928), Б. Буров М. Горький, Г. Абрамоич, Л. Тимофеев, Ф. Головенченко, Л. Щепилова, В. Сорокин, И.Гуторов және дүние жүзі әдебиет институтының 3 томдық іргелі еңбегіне де сүйенеді. Бұл көрнекті ғалымдар арасынан Қ. Жұмалиевтің көп көңіл бөлгені курсивпен берілген ғалымдар болатын. Олардың көркем әдебиет поэтикасына арналған аса маңызды еңбектерімен, тіпті өзекті мәселелерін қозғайтын мақалаларымен жете таныс еді. Жаңа концепциялар мен маңызды ойларды саралайды, салыстырады. 1946 жылы СССР Ғылым академиясының шығыстану институтында қорғайды (Zhumaliyev, 1960: 123).

Поэтикалық зерттеулердің теориясы, әдіснама, тәсілдерімен жақсы таныс атақты орыс ғалымдары И.И. Мещанинов, С.Е. Малов, Ю.И. Крачковский, Н.Ф. Бельчиков, Н.К. Дмитриев, А. Боровковтар мен Абай шығармашылығын жан-жақты зерттеген (Auezov, 1985: 246), Mukapov, 1967: 301), Nurkatov, 213: 384) жоғары бағалаған.

Қ. Жұмалиев әдеби үдеріске үзбей араласқан ҰҒА алғашқы академиктерінің бірі. Қазақстан мектептеріне арналған сан-алуан бағдарламаалар, оқу құралдары мен оқулықтардың авторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Қазақ әдебиеті кафедрасын 30 жыл басқарған, жалпы ұстаздық өтілі – 36 жыл.

Ғалымның 1958, 1960 жылдары жарық көрген қазақ әдебиеті тарихының мәселелеріне арналған қос томдығы: «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» және «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» қазақ әдебиеттануы үшін үлкен табыс, құбылыс болды. Бұған қосымша сан мәрте қайта басылған «Әдебиет теориясы», «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті», Махамбеттануға арналған зерттеулері мен монографияларын да айтуға болады.

Қажым Жұмалиевтің туғанына 110 жыл толуы туған жері Оралда Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің педагогика факультеті халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция түрінде атады. Бұған да шүкірлік етуге болады. Өйткені, бұрынғыдай студенттерді мәжіліске мәжбүрлеп жинап, іш пыстырарлық көшірме баяндамаларды тыңдататын қалыптан шыққан тәріздіміз.

Осы жолы университет ғалымдары Ләззат Тұяқбайқызы Рысбекова, Баян Ғаббасқызы Шынтемирова, тарих ғылымдарының докторы, Тұяқбай Рысбековтер, тарих ғылымдарының

докторы және Орал облысы әкімшілігі бұрынғы сірескен тоңды бұзыпты. Алғаш рет академик, ғалым-ұстаз, ақын-жазушы мерейтойы Орал қаласындағы драма театры ғимаратында, қазіргі үрдіспен жаңаша айтқанда, жаңа форматта өтті.

Оралдықтар академик ұстаздың көзін көрген, сөзін естіген, өмірі мен шығармашылығын, еңбегін жақсы білетін ардагерлерді, Алматыдан, Өзбекстаннан, Нүкістен, Ресейден, Уфадан шақырылған ғалымдармен халықаралық деңгейдегі салтанатты, ғылыми конференция өткізді.

Ең қуаныштысы мәжіліске Орал қаласы әкімшілігінен, Қажым Жұмалиевтің туған жері Қаратөбеден аудан басшылары келді. Есімі мен еңбегі Қазақстандықтарға ғана емес, одан тыс жерлерде белгілі атақты жерлестері туралы оралдықтар ойлана бастаған сыңайлы. Оған Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің доценті Азамат Мамыровтың Қ.Жұмалиев шығармаларының, бір бөлігін ғана, 7 том түрінде жариялауы (2010 ж.) қозғау салған сияқты. «Ештен де кеш жақсы» дегендей бұған да шүкір. Бұл жеті том Батыс Қазақстан облыстық тілдерді дамыту басқармасы жанынан құрылған арнайы комиссия мәжілісінде мақұлданып, облыстық тілдерді дамыту басқармасының тапсырысы, тікелей қаржыландыруы бойынша баспаға ұсынылған екен.

Ұстаздың болашақ ұрпақ тәрбиелеудегі ерен еңбегі – ұлттық идея мен ұлттық рухты, сананы қалыптастыруға арналған болатын. Ғұлама ғалымның аңызға айналған дәріскерлігінен өзге де аса маңызды идеяларды еркіндік пен азаттықты насихаттауға арналған ғылыми зерттеулері мен өзекті мақалалары бар.

Ұлттық рух пен сана, тәуелсіздік пен бостандық туралы еркін ойлауға мүмкіндігі мол шығармашыл адамдардың отаршыл кеңес үкіметіне жақпайтыны аян.

Қ. Жұмалиевтің «тар жол, тайғақ кешу» жолдары тап осыдан, Кеңес үкіметіне жақпайтын идеяларды қозғаудан басталады.

Кейінгі ойларымыз түсінікті болуы үшін алдымен алдымен Қажығали Жұмалиевте бұл идеялар қайдан және қалай басталды, берік сенімге, дүниетанымға қалай айналды, сол туралы өмірбаяндық деректерден бірер сөз.

1907 жылдың 28 желтоқсанда, Батыс Қазақстан облысының бұрынғы Қаратөбе ауанында дүниеге келген. Атадан төртеу, анадан екеу дегендей жалғыз емес. Әке шешеден ерте айрылса да бауырмал туыстарның арқасында қақпай көрмей еркін өскен.

Хат танитын үлкен ағаларының жатқа соғатын, батырлар және ғашықтар туралы жыр-дастандарды түрлі эпостарды тыңдайды, өзі олардың көбін сол кездерде-ақ жаттаған. Көпшілік бас қосқан шағын жиындарда орындаған көрінеді. Осыған қарап ауыз әдебиеті, батырлық және лиро-эпостарына ерекше ықыласы болған түсінесің. Ел аузындағы аңыз-әңгімелер мен тарихи жырларға әуес. «Жастайымнан әңгіме-жыр, дастандарға құмар болдым», – деп өзі айтатын. Бұл – талантты баланың тумысынан мұраланған ерекше қасиеттері – болашақ ізденістерінің мықты іргетасы еді. Осы таным 1923 жылға дейін ауылдық мектепте оқыған зерек, талапты жасты Орынбор қаласындағы «Ересектер» мектебінде алып келді.

Бұл жылдар еліміздің тарихындағы аштық аталатын обырмен ұштаса келді. Орынборға ағайындарының рұқсатын алмай өз бетімен келген талабы таудай болса да тәжірибесі жоқ жасты аштық пен жоқтықтың қандай сынақтан өткізгені, әрине, басқа әңгіме.

Бірақ бұл Қажым Жұмалиев өз бетімен қабылдаған алғашқы шешім болатын. Осы қиын жылдарда іздеп келген оқуына түсе алмай, барар жері, бастар тауы қалмай аш-жалаңаш құрдымға кеткелі тұрған балаға көмектесетін, «Ересектер» мектебіне қабылдататын Сейітқали Меңдешев еді. Ол сол жылдарда Қазақстан Советтік Социалистік Автономиялы Республикасы Орталық Атқару Комитетінің Председателі болатын (Zhumaliyev, 2010: 40).

1925 жылы Шымкент қаласындағы ауыл шаруашылық техникумына оқуға түседі де оны бітірмей жатып Алматыдағы Абай атындағы педагогикалық институттың хабарландыруы бойынша жаратылыстану факультетінде оқуға 1929 жылы түседі. Оқуға түсу үшін «Абай Құнанбаев туралы» жазған шығармасын тексерген бір қаламгер институт ректоры С.Асфендияровқа айтып, әдебиетке ерекше қабілеті студентті филология факультетіне ауыстырады. Соған қарағанда Абай туралы жазғандарында өзіндік таным әрі тілдік сәтті қолданыстарды байқаса керек. Бұл Қажым Жұмалиев қабылдаған екінші шешім еді.

Қ. Жұмалиевке осы бір қиын жылдарда көмектескен С. Сейфуллин, Х. Досмұхамедұлы, Б. Майлин, І. Жансүгіров, С. Камалов т.б. есімдерін ерекше атауға болады. Олар туралы академик-ғалым естеліктерінде жазды. Тек қана үлкен ұстазы, аса ірі ғалым Халел Досмұхамедұлы туралы жағандары әлі табылмай отыр. Осы естеліктердің жаңа басылымына да ен-

ген жоқ. «Жайсандары қазақтың» (Zhumaliyev, 2019:348).

Сан түрлі қиындықтар мен сергелдендерді бастан кешкен ғалымның дүниетанымына ықпал жасаған ірі тұлғалар – осылар.

С. Асфендияровтың тарих, әсіресе түрік елдерінің тарихы туралы пікірлері, С. Сейфуллиннің фольклор, ұлттық сана туралы дәрістері, Х. Досмұхамедұлының Алаш әдебиеті, ұлттық рух, тіл туралы әңгімелері, кеңестері, шығармалары, Б. Майлин, І. Жансүгіровпен таныстық, т.б. кездесу-сұхбаттардың қазақ әдебиеті мен ел тарихы, ұлттық сана туралы ойларға баптау болғаны даусыз.

Сол жылдарда ауыз әдебиеті мен фольклор, әдебиет тарихы туралы толғаныстар Алматы зиялыларының түрлі сипатты бас қосуларында айтыс-тартыстарға айналып, студенттер арасындағы дауларға көшетін. Қ.Жұмалиев шындық туралы ойларды дәлелдеу үшін нақты дерек пен дәйектің қажеттігін осы айтыстарда ұқты.

Кеңес үкіметі идеологиясының тап тартысы және саясатқа негізделетін «ақиқат» пікірлері Қ. Жұмалиевтің оқу орнында ұстаздарынан алған теориялық білімдері мен еркін ойларына, толғамдарына кереғар келетін. Қазақ қоғамдық санасы мен ел тарихы, өнері мен әдебиеті туралы ойлы пікірлер айтып зерттеу еңбектер жаза бастаған ұстаздары мен көрнекті қоғам қайраткерлері Кеңес идеологиясының ақылға қонбайтын, ғылыми зерттеулер жүйесіне сыйматын қағидаларын сынға аламыз деп қуғынға ұшырай бастады.

Қудалаудың себебін Кеңес үкіметі олардың ұлтшылдық пікірлерде, үкіметке қарсы әрекеттерде деп, көрсетіп мерзімді баспасөз беттерінде қапталты. Әрі бұл пікірлерін деректермен дәлелдеу түгіл талдаулар да жасаған жоқ. Шындыққа пысықырып қарамайтын отаршыл империяның астамшыл саяси пиғылы сауатты жандарға түсінікті болды. Өтірікке белшесінен батқан Кеңес идеологиясы азат ойларға мүмкіндік бермеді. Оны үкімет хабарларына имандай сенетін шала сауатты аңқау жастар білмеді. Ұлттық сананы қудалау, қамау, жөнсіз жазалау туралы әңгімелер ел ішін керней батады. Сауатты жастарда туған еліне қызмет ету туралы ойлар күшейді.

Қазақ әдебиеті тарихын жазу үшін материал жинап, зерттеулермен айналыса бастаған Қ. Жұмалиев бұл жылдарда В. Белинскийдің әдебиет тарихына байланысты еңбектерімен шындап шұғылданды. Әдебиеттің халықтығы, тегі, мамұны мен көркемдігі, түрі, стилі т.б.

туралы күрделі мәселелерді классицизм, романтизм, реализм бағыттарында жазылған шығармалардан, теориялық еңбектерден іздеп, салыстыра зерттеуге ден қойды. Қиындығы көп, терең зерттелері жоқ маңызды іске, арман жолына шыққандай болды.

1932 жылы Қазақ педагогикалық институтын бітірген Қ. Жұмалиев Қазақстан Халық ағарту комиссариаты шешімімен Орал қаласында жаңадан ашылған педагогикалық институтқа оқытушылық қызметке келді. Қазақ халқының ауыз әдебиеті мен фольклордан, әдебиеттарихынан дәріс оқуға кірісті. Оқу құралы ретінде ұсынатын оқулық пен оқу құралдары болмады. Алматыдағы да жағдай соған жуық еді. Оқу орнынан ала келген кітаптары мен жазбаларын пайдаланды. Дәріс мазмұнын студенттерге жазғызуды, конспектілеуді қолданды. Асығыс жазылған оқу құралдары талапқа сай келмеді. Соған қарамастан кітапсыз оқыту жалғаса берді.

Қ. Жұмалиев алдында тұрған аса маңызды жұмыстармен осылай жолықты. Әдебиет тарихын жазуды оның даму жолдарының басты арнасы мен жүйелерін табуды көрсетуден бастау керек. Бірақ шешімін таппаған түйіндер мұнымен бітпейді. Өзекті мәселелер көп болғандықтан көмек сұрап мерзімді баспасөз беттеріне жазып көрді. Хабарласушылар болды, біліктілер табылмады.

Ғалым қаламгерлердің өмірбаянын жазып шығармаларын талдауда поэтика мәселелеріне, әсіресе, әдеби-тарихи деректер арасындағы сезімдік, психологиялық жайларды мұқият талдау қажеттігін аңғарды. Көркем шығарманы поэтикалық бағытта жан-жақты талдаусыз оқулық немесе оқу құралын жазу бекер болмақ.

Әдебиет теориясының қадау-қадау қағидаларына тереңдеу, қайта қарауды талап ететін мәселелер мен сұрақтарды көрсетті. Теориялық ұғым, заңдылықтарды айқындамайынша алға жылжу алысқа апармайтындай. Ең күрделісі алда тұрған мәселелерді қатар қозғап, салыстырасалғастыра талдап қолдану қажет. Әрқайсысы мықты ғалымға өмірлік жүк боларлық жұмыстарды қатар жүргізу міндет.

«XVIII-XIX ғасыр әдебиетінің тарихы» алғашында осылай жазылды. Әрине, ол бәріміз бүгіндері жақсы білетін кітап емес. Оқулықтың кейінгі басылымдары кеңестік идеология нұсқаулары мен баспасөз беттеріндегі сындарға орай сан түзетіліп, тиісті тексерулерден, редакциядан өткен. Кейінгі әр өзгерістердің ұзақ өз тарихы бар.

Академик ғалымның шәкірт дайындауда үнемі ойында болған үлкен жоспарларының

бірі теориядан мамандар дайындау еді. «Нағыз әдебиетші болғыларын келсе, сол әдебиеттің әліппесі болып есептелетін әдебиет теориясын білулерің керек... Әдебиет теориясын үзбей оқып қарап жүріңдер...» дегенді шәкірт болған әр талапкерге айтып отыратын. Ұлттық ғылым академиясы теория бөлімін ашса, соның жұмыстарына басшылық жасасам деген армандарын да айтып жүрген. Ғалым армандаған бөлім ол дүние салғаннан кейін 18 жыл өткен соң ашылды. Кейірек жабылады.

«30 жылдардың орта тұсынан басталған ұзақ жылдық зерттеулерімен Қажым қазақтың әдебиет тарихының бастауы мен дамуының заңды тарихи жолын дәлелдеді – деп жазады С.Қирабаев, – Әсіресе ол ХҮІІІ – ХІХ ғасырлардағы әдебиет тарихын жете зерттеді. Өзінің еңбектерінде ол ауызша және жазба әдебиетінің өзара байланысы мен айырмашылықтарын терең қарастыра келіп, ауыз әдебиетінен жазба әдебиеттің туып бөлініп шығуын ХVІІІ ғасырда басталады деген қорытынды жасады» (Qirabayev, 2007::311).

Бірі көркем туындылары жарық көрген Қ. Жұмалиевке Орал облыстық жазушылар ұйымы бастығы қызметін қоса тапсырылды. Осы жұмыстарда Қ.Жұмалиевтің дүниетанымы мен шығармашылығына өшпестей із қалдырған қаламгер шәкірттерін атар болсақ: Қ. Аманжолов, А. Жұмағалиев, Х. Ерғалиев, Ж. Тілеков, С. Сейітов, Қ. Тастайбеков т.б. айтуға болады. Дүниетанымдық, шығармашылық істерде тез көтеріліп келе жатқан талантты жастардың алдында заманауи сұрақтар да аз болмайтын: Әдеби шығармада шындықты жазу керек дейміз, бірақ өмірде олай емес. Сезімді, махаббатты т.б. неге жазбасқа! Күнделікті тірлікте көрініп тұрған шындықты айтуға неге болмайды? Идеологияда неге өтірік мол т.с.с. Бұл сұрақтардың шешімі көбіне теорияға тірелтіндіктені жауапты институт оқытушысы Қ.Жұмалиевтен күтеді.

Қазақ қоғамдық санасында орны бар бұл тұлғалардың бәрі ұстаз-ғалымның Оралда басталған шығармашылығы мен ізденістері, толғаныстары туралы талай деректі естеліктер жазды.

Орал қаласындағы ұстаздық және саяси әлеуметтік, қоғамдық қызметтер Қ.Жұмалиев үшін аса үлкен мектеп болды. Белгілі ұстаз, қоғам қайраткері ретінде қалыптастырады.

«...1937 жылы Халық ағарту комиссияларының шақыруымен Алматыға оралып, Абай атындағы мемлекеттік педагогикалық институттың қазақ әдебиеті кафедрасына қазақ әдебиеті тарихы мен әдебиет теориясынан оқы-

тушы болып орналасады. Көп кешікпей-ақ кафедра меңгерушісі болып тағайындалады. Содан өмірінің соңғы минутына дейін 30 жыл бойы үзбестен сол қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі болып істеді» (Atymov, 1987::66).

Алматыға келіп Абай атындағы педагогикалық институтта ұстаздақ шығармашылық қызметке кіріске сәттердің бірінде 1938 жылғы Махамбет поэзиясы туралы мақаласында Мұхтар Әуезовты сынады (Үзінділер қысқартылып алынды.).

Біз «Қазақ әдебиеті» газетінде жазған мақаламызда Исатай, Махамбет көтерілісін туғызған жағдайлар, ол көтерілістің негізгі күші, оның Кенесары, Қайыпхан көтерілісінен айырмасы, бұлардың көтеріліске келіп қалай қосылғаны, кім үшін, не үшін көтеріліс жасағанын айттық. Көтеріліс және оны басқарушылар туралы өз пікірімізді жұрт алдына салып оған бірнеше дәлелдер келтірдік. Енді осы көтерілістің жыршысы болған Махамбетке, оның поэзиясына тоқтадық.

Күні бүгінге дейін Махамбет поэзиясына сын өте аз. Ол жөніндегі біркелкі пікір айтқан Мұхтар болды. Мұхтар Исатай, Махамбет көтерілісін қате түсініп, Махамбеттің кімнің ақыны екенін дұрыс бағалай алмады.

Махамбет творчествосы жөніндегі қателесудің негізі түйіні, түпкі қазығы – көтерілісті феодалдық деп ұғынуында жатыр. Көтерілісті солай деп түсінгесін, Махамбет творчествосына қате баға берулері өзінен өзі анық. Үйткені, Махамбетті, көтерілісті бөлек алып қарауға болмайды.

Мұхтардың Махамбет творчествосы жөніндегі қатесі: Махамбетті феодал ақыны деуі.

«ХІХ ғасыр әдебиеті» деген кітабындағы Махамбетке берген анализінде, басынан аяғына дейін феодал ақын деп дәлелдеген болады.

Ол үшін әуелі Бұқар жырауды алып, оның творчествосына анализ беріп келеді де, Бұқарға Махамбетті тели салады.

Бұқар мен Махамбеттің бағытын, шығармаларының идеалық мазмұнын алғанда еш айырма жоқ, әдіс жақтарында кей бір өзгешелік болмаса, екеуі – бір, Махамбет Бұқардың шәкірті, Бұқардың айтып кеткенін іс жүзіне асырушы деген қорытынды шығарады <...>

Өмір бойы хан мен ханның қол шоқпары билер, қожа молдалармен қырқысып өткен, ақырында солардың қолынан қаза тапқан Махамбетті ханның оң көзі Бұқармен бірдей деп қарау қате. Ол не түсінбегендік, не шындықты бұрмалағандық.

Махамбет пен Бұқар поэтикасын тіл жағынан алсақ та бір-бірінен алшақ жатыр. Бұқардың тілі жұмбақ, көршілікке түсініксіз, ол әр ойдың ұшығын көрсетіп қана сөйлейді. Оның поэтикасының тілі белгілі, өз оқушыларына – үстем тап адамдарына, өзі мен бастас, істес, идеялас, достарына арналған тіл

Махамбет поэзиясының тілі Бұқардан мүлде өзге. Бұл көпшілікке арналған поэзия, сондықтан оның тілі көпшілікке ұғымды. Оның жеке сөз қолданыстары да сол көтеріліс қарқынынан туған күрес, тартысты атражайт ететін, соған үндейтін айқын, ашық образдар бар боп келеді. Бұған кейін тоқтаймыз» (Zhumaliyev, 1938: 53-54 бб).

М. Әуезов Қ. Жұмалиевтің фольклор және ауыз әдебиеті, әдебиет тарихы және теориясы туралы ойларын жоғары бағалаған. Оның пікірлерімен санасқан. Әсіресе, Махамбеттануда оның басты орнын мойындаған. Бірақ дәл осы тақырыпта сын айтқан тұстары да бар (Aueзов, 2017:313)

М. Әуезов Қ. Жұмалиевтің «Махамбет Өтемісов» кітабының ең соңғы жинақы еңбек екенін айта келе, кейінгі зерттеушілердің жаңалықтар қоспайтынын ескерте отырып, енді тың зерттеулердің қажеттігін көрсетеді.

Қ. Жұмалиевтің өмірі мен шығармашылығы туралы қайталауларға толы жауыр болған арзан, дерексіз мадақтаусымақ жазбаладыды оқып отырып «неге бұлай?» – деген ойлардан құтыла алмайсың. Ғылым мен білім саласының бірегей тұлғасы, алғашқы академик-ғалымдардың бірі, жазушы, сыншы, Ұлы ұстаз, ел тарихы үшін аса қажетті зерттеулердің, оқулықтардың авторы қандай құрметке болса да лайық.

Оның шығармашылық келбетіне, қайсар тұлғасына күйе тәрізді жағылған бірер «дерек» бар, егер солай деп айтуға жарар болса. Бірі, Қ. Жұмалиевтің екі рет Кеңес үкіметінің жазалаушы ұйым орындары тарапынан қуғын көріп, 25 жылға сотталды. Алайда кінәсіздігін дәлелдеп, «қуынып, арыз жазып, қылмысы жоқ болғандықын ақталды» деген Кеңес үкіметтің ресми құжатын алып бостандыққа шықты. Бірақ ғалымға күдіктене қарау кейбір әріптестері тарапынан сақталды. Себептері де сан түрлі. Қаламгер мінез-құлқындағы бірбеткейлік, тура сөйлеу т.б. шет жағасы жоғарыда айтылды. Екіншісі «кінәсі» – әдебиетші әріптестері тарапынан айтылатын қаңқу сөздер. Олар сөйлеген сөздерінде шәкірттеріне, тыңдаушыларға Қ. Жұмалиевті жамандап бақты. Әрі бір рет қана емес.

Үнемі қақсаумен болды. Бұл сөздерді студент жылдарда біз де естігенбіз (-З.Б.).

Бұған негізді жауапты ресми атак дәрежелері бар академиктер мен профессорлар, ғылым докторлары айтқан және бір рет емес. Сан мәрте дәлелден. Мәселен, академик С.Қирабаев былай айтады: «Әдебиетіміздің бастауын кейінге тартты» деген сөз үлкеннің де кішінің де аузында жүр. «Толыққанды авторлық әдебиет критериллеріне жауап беретін өкілдер қазақ жұртында XVIII ғасырдан бастап көріне бастады» деген пікірді айтқан бір ғана Жұмалиев емес. Бұны Бұқардан бастайық деген әңгімені Мұхтар да айтқан. Бұл мәселеде Қажым Жұмалиев Әуезовпен ақылдасып келісімге келген.

Қазақ әдебиеті тарихын Бұқардан бастау керегін Қажыкеңе Мұхтардың өзі айтқан. Бұл шындығында, Мұхтар Әуезовтің концепциясы болатын...

...Қажым Жұмалиев қазақ әдебиеті тарихының басы XVIII ғасырдан, Бұқардан басталады деген пікірді сол кездегі бар дереккөздерге сүйеніп айтты» (Мамуров, 2017:17).

Қажымның әдебиет тарихының бастаулары туралы ой-пікірлері мен тарихи тұлғаларды жүйелеп, оларды орын орнына қоя қарастыруы XVIII-XIX ғасыр әдебиеті үшін күшінде қалды, – деп жазады академик С.Қирабаев. Ол осы дәуір әдебиетінің көрнекті өкілдері жайлы зерттеулер жасады. Ғалымның бұл зерттеулері оның 1958-1960 жылдары шыққан екі томдық кітабына кірді» ((Qirabayev, 2007:312).

Шығармашылық жоспарлы жұмыстар мен ғылыми зерттеулердің екпінді күйге енген шағында, қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясына қатысты іргелі жұмыстарға кіріскенде 1940 жылдың 20 апрель күнгі «Ленинская смена» газетінде А.Тоқмағанбетов, С.Жүсіпбековтердің «Кенесары» қозғалысы туралы кітабында ұлтшыл идеяларды насихаттайды, – деп Қ. Жұмалиевті кінәлайтын мақаласы жарық көреді. Мәселе партия жиналысында талқылынды, ғалымға ескерту жасаумен тынғандай болады.

Бірақ сәл кейінірек өзге бір авторлардың макалаларында осы кінәлаулар жалғасты. Дулат, Бұқар, Шортанбай, Мұраттардың теріс көзқарастағы шығармаларын мадақтайды, сол арқылы «жастардың санасын ұлтшылдықпен улауда» деген айыптау реңкті сындар көріне бастайды.

Бірақ бұл әлі ресми қуғын емес еді. Беті қайтпаған талантты жас ғалым жоспарлы зерттеулері мен қолына алған істерін жалғастыра берді.

1941 жылы «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация, 1946 жылы СССР Ғылым академиясының Шығыстану институтында «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» атты докторлық диссертация қорғайды. Осы жылы Қазақ ССР ғылым академиясының мүше-корреспонденті болып сайланады.

Махамбет поэзиясының тілі, көркемдігі туралы зерттеулерге тереңдей бастайды (Zhumaliyev, 1938). 1948 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» атты монография жариялайды.

Қ. Жұмалиевтің докторлық жұмысын туралы белгілі орыс ғалымы Н. Дмитриев айтқан пікірі ғалымның болашақ ірі зерттеулерінің іргетасы еді. Абай творчествосының поэтикасы туралы осы көлемде әлі ешкім зерттелмегеніне тоқталды; қазақ әдебиеттану ғылымында монографияның мұндай түрінің жаңалық екенін айтты; зерттеу жұмысының анағұрлым жоғары белесі саналатын поэтика саласында орындалғанын атап көрсетті; ұлт әдебиеті классиктерінің тілін зерттеу ісі біздің одақтас және автономиялық республикаларымызда шын мәнінде әлі басталмағанына тоқталды.

Өкінішке орай, ғалымның қуаншы болуға тиісті осы жылдар оны қудалау мен жазалаудың бас болды. Бұл тәуелсіздік пен бостандық, азаттық туралы ойларды қыркуға, құртуға бағытталған Кеңес империясы жоспарының, кезекті қимыл еді.

Бәрі «Правда» газетіндегі (1950 ж.) «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» мақаласынан басталады. Кесір мақаланың (Жоғарыда айтылған, 1940 жылдың 20 апрель күнгі) кеселі «ұлтшылдық» туралы пікірлері бар, жазғандары көп деп «аса саяси қырағылық танытып жүрген» айқайшылардың ойбайымен қабаттасып ең беделді, белгілі талантты ғалымдар Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, Қ. Мұқамедхановтар қуғын-сүргінге ұшырады. Осы айыптаулар дүмпуі ғалымды 1951 жылы абақтыға жатырды. Оны 1950 жылдардан бастап қудалап, түрмеге қамағанда аса ірі ғалымның ел алдындағы қорғамдық, саяси-әлеуметтік қызметтері мен ғылыми еңбектерін, заттеулерін әріптестерінің бәрі білетін. Бірақ, Кеңес үкіметінің 1928-29, 1936-37 жылдардағы қуғын-сүгінін көрген, жөнсіз, жолсыз әрекеттерін, жабайы зорлықтарынан тіксінген сауаттылыр бұғып қалды. «Ақылдыларға» тән «өздерін сақтау» ...

түйсіктері әншейінде ауыздарынан тастамайтын ар-ұждан, ұят деген адами қасиеттерден басым түскен.

Бірақ әлденеге «өшіккен замандас-әріптестерінің» домалақ хаттарын дерек деп тауып 1953 жылы «халық жауы» ретінде қайта қамап, енді 25 жылға соттайды. Тағы да «қуыну-шағым арыздары» бойынша қылмыстық деректерінің жоқтығынан 1956 жылы ақталды. Тағы деректердің жоқтығынан ақталып отыр. Сонда, осының бәріне кім кінәлі? Сұрақ көп. Жауап та аз емес. Бірақ мұндай сұрақ қоюға болмайды? Заңға қайшы көрінеді.

Одақтас елдер әдебиеті мен мәдениетінің ешқашан шешілмейтін қайшылықтары ғылыми орта құбылыстарының небір сұрқия түрлерін туғызды. Соның бірерін Қ.Жұмалиев те бастан кешті.

Түнек түрмеден оралған соң әріптестері мен кейбір замандастары тарапынан күткендей жылылық, көре алмады. Мұны көрген Қ. Жұмалиевтің оларға жауабы да оңып тұрмады. Мінезді ғалым бойында жиналған өкпе, ашуызысын әркез ауыздықтай алмады. Қазақ қоғамдық санасының, әдебиетінің, тарихының көрініп тұрған шындықтарын айтамын деп көрмегені жоқ. Дерксіз қамаған үкімет ақтады. Сонда сағынып келген ғылыми орта неге құбылады? Мұның жазығы шындықтарды айтқаныма? «Жындарда, ғылыми қорғауларда Қажекеңнің терең білімділігі, сөзге ұстаз кедігі көрініп тұратын. Өз ойын бүкпесіз екендігі көрініп тұратын. Өз ойын бүкпесіз тіке айтатын. Бұл біреулерге жақпайтын, – деп жазады Қ.Жұмалиевтің шәкірті, академик, С.Қирабаев, – Өмірде шындықты, тазалықты сүйетін. Команда құруды, жершілдікке бөлінуді білмейтін. Шәкірттері Қазақстанның түкпір-түкпірлерінен болатын.

Менің шәкіртімсің, менің айтқаныммен жүріп тұр деп қысым көрсеткен емес. Әдебиет адалдықты сүйеді деп отыратын. Бізден де соны талап етті» ((Qirabayev, 2007 316).

Ұлы ұстаз шәкірттерінен талап еткен шындықты берік ұстанымға айналдыру үшін сырғымайтын, орғымайтын мықты бір тірек, дерек керек екенін сезді. Соны іздеді. Тапқан тәрізді болды. Халық ел тарихындағы уақыт сынынан өтіп, оның жадында мәңгі сақталған, әдебиетінде, қоғамдық санасында таңбаланған шындықтарға көңіл аударды. Тарихи оқиғалар мен қоғамдық құбылыстар – ақиқаты соны меңзейді.

Алайда Кеңес үкіметі үшін бұл шындықтардың жарамайтынын көрді. Халық мұны мен

қасіретін азайту қолынан келмейтін үкіметке өзіне қажет лепірме, дерексіз шындықтар ғана керек екен. Осыны халық санасына сіңіру үшін ел білетін шындықтарды бұрмалауға, өңін айналдырып өтірік айтуға кірісті. Бірте-бірте осы өтірікке өзі сенетіндей күйге енді. Енді бұл заманнан не күтуге болатынын ойлаудың өзі оңайға түспейтіндей. Сенімі селкілдеген жастар мына өтірікпен былыққан, болашағы былқылдаған идеологиядан жастарды сақтау, құтқару керек. Бұл да шындық. Жаратқан ие табиғатына талант берген тұлғалардың ерекше қасиеті – елінің болашағын ойлауды адам қоғамы туралы толғамдармен ұштастыруға саяды. Сондықтан да олардың көбінің тағдырының ерекше ауырлығы. Бәлкім, кейбіреулерінде сәл өзгелеу болатын да шығар. Дегенмен негізі ортақ болатын.

Қ. Жұмалиевтің өмірбаяндық деректерін: сырлас достары мен әріптес ғұламалардың жазғандарын оқи отырып, шығармашылығына үңілгенде аңғарғаным... «өмір кейде өз дегенін істеп, адамды езіп жібере жаздайтын кездері болатын көрінеді...» – деп ғалым айтқандай, небір қиын кездерде шындыққа адал болған адамдар тағдыры ерекше тазалығымен аспандап тұрады екен.

Кейінде шәкірттеріне философ Диогеннің мына сөздерін жиі айтатын көрінеді «...еркін, азат болсам деген қоғам арасында болмайды мықты болсаң да, жаман болсаң да жақпайсың?!» Бұл сананы езген үнсіздіктер ізіндегі келеңсіздіктер көлеңкесі болды ма екен білмеймін. Ғалым көп ойланды, толғанды. Ақыры, бір күні өзгеру керек деп шешті. Бірақ өзгеру үдерісі тіпті оңай болмай шықты. Сапырылысқан ойлар тірек таба алмай бөлінеді. Әділетсіз сынға жауап жазу мен күнделікті тірліктер ойда піскен зерттеушілік идеяларын астан-кестен қылды, ұзатпай тұсайды. Ұстаздық қызметіне қоғамдық жұмыстар ғана емес «жұғымсыз» өзгерістер туралы ойлар да бөгет. Негізгі ой, толғаныстарға алаңсыз кірісе алмау, азаптың азабы көрінеді, қабаттасқан өзге де қиындықтарды кімге айтарсың, кім тыңдайды.

Қ. Жұмалиевтің өмірі мен ұстаздық қызметі және ғылыми зерттеулеріндегі тарихи оқиғалар жүйесіне, талдаған деректеріне ой жүгірте отырып басты арнасының шындыққа ұмтылу боланын оңай байқайсың. Шындыққа ұмтылған еңбектеріне әдейі «теріс баға» беретін, кеңестік кесел идеология әләулайлары әшкере болды. Алайда, оның шырмауығына оралып, шылауында жүргендердің дерексіз былдырлары мен бұралқы лақаптарға сүйенген пікірлері әлі кездеседі. Оның бәрін түптеп айтуға уақыт керек, әрі қажетте емес тәрізді.

Қ. Жұмалиевтердің түрмеден шыға сала сол идеологияға қайта қызметке кірісіп, ұлттық рухын сақтағандарына қайран қаласың. Осындайда «Ұлылық деген қолда тұрған бар мүмкіндікті пайдалану, рухынды жоғалтпау» – деген ұлы күрескерлердің сөзі еске түседі. Олардың көбі ұлттық рухтарын жоғалтқан жоқ. Алайда, елде аман қалған замандастарының өзгерістерін көріп, жаңа әрекеттерге көшті. Алайда, олардың көбі ұлттық рухтарын үнсіздікте сақтаған. Кейбірі ұлттық идеяларынан бас тартқан,

Кенесары қозғалысына қатысты ойлары мен Шортанбай, Мұраттар шығармалары туралы көп қозғаған пікірлерін ұмытқандай, әлде «бас тартқан ба екен»... Отаршыл үкіметтің тәуелсіздік, ұлттық рух туралы ойларды жою үшін жоспарлаған сұрқия әрекеттері жемісін бергендей. Адам төзгісіз қинаулар мен айтуға ауыр жазаларды бастан кешкен адамдар сеніміндегі ұстанымдар үнсіздіктен ғана жұмбақ жауап тапқандай.

Талқылау қорытындысы

Қ. Жұмалиевтің ғылыми еңбектері мен ірі мақалаларын кейбір ғалымдар көп пайдаланады. Бірақ, оның атын атамай ойларын сәл өзгетіп қайталайды. Көшіріп алушылар да болған.

Қазақ әдебиеті тарихының 60 жылдары жарық көрген 6 кітаптан тұратын үш томдығында Қ. Жұмалиевтің еңбектерін пайдаланушылар көп болды деп жазады. ұстаздың шәкірті проф. М. Атымов. «Ғалымның аты-жөні аталмайтын еңбектері барлық томдардан да кездеседі (Атымов, 1987:103).

Ғылым академиясы шығарған ірі еңбектегі зерттеулерін, басты ойларды пайдалана отырып аты-жөнін атамау ғалымға өте ауыр тиген. Олардың бәрін көріп, біліп тұрса да Қ. Жұмалиевте үнсіз қалған. Бұл сірә, ақиқат шындықты дәлелдеу қиындығын анық білген ғұлама ғалым, ұлы ұстаздың дара шындығы ма?

Қ. Жұмалиев Қазақ ССР ҒА академигі болып сайланғаннан кейін академияға бұрынғыдан да гөрі жиірек келетін болды... Қажекең М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жанынан «Әдебиет теориясы» бөлімін ашпақшы болып біраз істер істеді. Бірақ оның бәрі Қажекең қайтыс болғаннан кейін аяқсыз қалып қойған еді. Ол іс 1986 жылы қайтадан қолға алынып, арада 18 жыл өткеннен кейін әдебиет теориясы бөлімі ашылды». Бірақ кейін жабылып қалды. Негізгі себебі, әдебиет те-

ориясымен түбегейлі айналысатын, мықты мамандардың аздығынан болса керек.

Бүгінгі таңда өмірбаяндық, шығармашылық мерей тойлардың ресми түрде мүлде аталмауы қазақ әдебиеттануы үшін бір кісідей-ақ еңбектенген ірі ғалым, көрнекті жазушы. Ұлы ұстаздың ірі еңбектерін бүгінгі ұрпақтарының білмеуіне әкеліп отыр. Артында қалған әдеби мұраларын күні кешеге дейін қозғап жүрген бірер бірер зерттеушіден өзгелер көрінбейді.

Бірақ әлі де Қ. Жұмалиев еңбектерін қолданамыз, пайдаланамыз содан бастау, ой-түрткі табамыз, бірақ есімін көбіне ұмытып кетіп жатамыз.

Үнсіз үніндегі ойлар, түсінетін адам табылса, әлі де жалғасуда!

Қазір Қ. Жұмалиев туралы не айтсаң да болатын тәрізді. Дерек те жеткілікті. Бірақ бір қарағанда ғана. Аңызға бергісіз тағдыры, ертегіге сай еңбегі зор академик-ғалым, ұстазға, Ұлы ұстазға, лайықты құрмет көрсету бүгінгі ұрпақтарының парызы. Жақсы білетін замандастары мен шәкірттері ауық-ауық мәселе көтеріп, жазып та жүреді. Ол туралы қозғасы келмейтіндер мен үндемейтіндер де кездеседі ортамызда.

Алайда, мұнда біз анық білетін бір шындық бар. Әдебиет тарихы туралы өзі ақиқат деп ұққан деректерді ұрпақтарына жеткізу, таныту, оқыту үшін іргелі зеттеулер мен көптеген оқу құралдарын, оқулықтар жазған, қиын жылдарда қоғамдық сана назарын аударған көкейтесті мәселелерді қозған ғалым-ұстаз еңбегі дерексіз, жүйесіз сөздерге бола ұмытылмауға тиіс.

Әдебиеттер

- Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.
Белинский В.Г. Собр. соч. В 9-ти томах. Т. 1. – М., 1976. – 736 с.
Чернышевский Н.Г. Эстетическое отношение искусства к действительности. – Полн. собр. соч. Т. 2. – М., 1939. – 86 с.
Қирабаев С. Көптомдық шығармалар жинағы. Т. 3. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 315 б.
Атымов М. Қажым Жұмалиев: (өмірі мен творчестволық қызметі). – Алматы: Ғылым, 1987. – Б. 216-217.
Мырзахметов М. Ғұлама ғалым // Лениншіл жас, 1977. 24 декабрь.
Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т. 2. – Алматы: Жазушы, 1983. – Б. 406-414.
Потебня А.А. Мысль и язык. – Одесса, 1922.
Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Ленинград, 1940.
Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 364 б.
Жирмунский В. Поэтика // Сборники по теории поэтического языка. – Ленинград, 1928. – 377 с.
Әуезов М. 50 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1997.
Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. 16 томдық. – Алматы: Жазушы, 1979. 16 т. – Б. 301-392.
Нұрқатов А. Шығармалары. Т. 1. – Алматы: Ана тілі, 2013. – Б. 384 .
Жұмалиев Қ. Жайсаң жандар. Естеліктер. – Орал: Ағартушы, 2010. – Б. 296.
Жұмалиев Қ. Жайсаңдары қазатың. – Тарыз, 2019. – Б. 348.
Жұмалиев Қ. Махамбет поэзиясы туралы // Әдебиет майданы. – 1938. – №4. – 53-55 бб.
Мамыров А. Академик Қажым Жұмалиев архивінен. – Тараз: Қарахан РБО. – Б. 217. – 440 б.

References

- Atumov M. (1987) Q. Zhumaliyev omiri men shygarmashylygy.estelikter. [The Life and work Q. Zhumaliyev memories]. Almaty: 11 p. (in Qazaq)
- Auezov M. (2010) Qazaq adebieti tarihyndagy kornekti qalamgerler M.Auezov pikiri, qazaq adebieti tarihyin Abaitanudagy orny] atalady. [M. Auezov's opinion about the popular representatives of History of Kazakh literature, role of History of Kazakh literature in Abai studies]. 50-volume collected works. Almaty: 2010. (in Qazaq)
- Belinskiy V. (1976) Collected works in nine volumes.v.1."Adebiat turaly tolgamdar' atty gylymi maqalalar. [The great critic writes that a history of literature should begin with writing literature]. Moskow: p. 47-128. (in Russian)
- Chernyshevskiy N. (1939). Onerdin shiyndyqqa estetikalq qatynasy osy taqyrypqa arналган dissertacia negizinde zhazyлган zertteu. [Q. Zhumaliyev draws on this opinion and develops in the new situations]. Full composition of writings. Т. 2. Moscow: p. 86. (in Russian)
- Qabdulov Z. (1976). Soz oneri (The art of word): monographiya qazaq adebietinin teoriyasyna arналган [Theory of literature and its evaluation by scientists, students]. Almaty: 374 p. (in Qazaq)
- Qabdulov Z. (1983). Ustaz Q. Zhumaliyevtin lektorlyq sheberligi turaly [A scientific article about Q. Zhumaliyev's lecture mastery] Almaty: p. 406-414. (in Qazaq)
- Qirabayev S. (2007) Qazhym turaly soz (Words of the great teacher), Qazaq adebieti tarihyin mektep programmalaryna pan etip

kirgizuge sinirgen Q. Zhumaliyev enbegi turaly [about the merit of Q. Zhumaliyev in the introduction of History of Kazakh literature into school programs]. Almaty: Qazygurt. P. 315-317. (in Qazaq)

Mamyrov A. (2017) Akademik Q. Zhumaliyev arhivinen. Q. Zhumaliyev qazaq zhazba adebiyeti tarihin XVIII gasyrdan, B. Zhyraudan bastau kerek degen pikirin M. Auezovpen aqyldasyp alghan. [Q. Zhumaliyev takes the opinion that the history of Kazakh writing literature should be begun from 18 century, zhyrau after consultation of M. Auezov]. Taraz: p. 17. (in Qazaq)

Mukanov S. (1967) Qazaq adebiyatini kornekti zhazushylary turaly gylymi maqalalar, Abaitanudagy Q. Zhumaliyev zertteulerinin, asirese, 1960 zhyldary zharyq korgen monographiyasy turaly .. [Scientific articles about the popular writers in Kazakh literature] Selected works in 16 volumes. T. 16. p. 301-392. (in Qazaq)

Myrzakhmetov M. (1977). Q. Zhumaliyevtin lektorlyq sheberligi turaly gylymi maqala [A scientific article about Q. Zhumaliyev's lecture mastery] The Great Scientist. Leninskaya smena, 1977, December 24. (in Russian)

Nurkatov A. (2013) Qazaq adebiyeti tarihyndagy manyzdy ebekter turaly zertteulerdin biri Abaitanu turaly tolganystar. [One of the researches on the important works in the history of Kazakh literature – thoughts about Abai studies] Selected works in 5 volumes. T. 1: Almaty, 384 p. (in Qazaq)

Potebnya A. (1922.) [Korkem adebiet poetikasy turaly algashqy ebekterdin biri]. [Thought and language. One of the first works about artistic literature poetics.]. Odessa: 1922. (in Russian).

Veselovskiy A. (1940) Historical poetics. Tarihi poetika turaly aigili ebekterdin biri [Q. Zhumaliyev qazaq adebiyeti tarihin zhazuda manyzdy oilaryna siltemeler zhasagan]. [One of the popular works about historical poetics] Leningrad: 406 p. (in Russian)

Zhirmunskiy V. (1928) Adebiet teoriyasi maselelery. Poetikalyq zertteulerdin adebiet tarihin zhazudagy manyzy turaly zhinaqta zharyq korgen maqalamen galym zhaqsy tany bolgan. [The scientist knew about article published in miscellany about the importance of poetic researches in writing of history of literature]. Leningrad, 1928, p. 17-88. (in Russian).

Zhumaliyev Q. (1960). Qazaq adebiyeti tariqynin maseleleri Zhane Abay poeziyasynin tili. [Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abay's poetry]. Almaty: 364 p. (in Qazaq)